

Tarih & Gelecek Dergisi

Journal of History & Future

Doç. Dr.

Nevzat KELEŞ

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2748-9972>

Bingöl Üniversitesi, Fen Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü.
nkeles@bingol.edu.tr

Başvuruda bulundu. Kabul edildi.
Applied Accepted

Eser Geçmişi / Article Past: 09/03/2026 16/03/2026

Araştırma Makalesi

DOI: <http://dx.doi.org/10.21551/jhf.1906297>

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Artuklu Toplumunun Geçim Kaynakları

Livelihood Sources of Artuqid Society

Indexed by
ERIH PLUS
EUROPEAN REFERENCE INDEX FOR THE
HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES
Academic
Resource
Index
ResearchBib

İSAM
TÜRKİYE DİYANET VAKFI

SOBIAD
Turkish Society of Behavioral, Educational, and Art

ESJI
Eurasian
Scientific
Journal
Index
www.ESJIndex.org

CiteFactor
Academic Scientific Journal
Bosnia Journal Of Veterinary Research

idealonline

ATIF: KELEŞ, Nevzat, "Artuklu Toplumunun Geçim Kaynakları", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 12/1 (Mart 2026), s. (34-49).

CITE: KELEŞ, Nevzat, "Livelihood Sources of Artuqid Society", *Journal of History and Future*, 12/1 (March 2026), pp. (34-49).

Tarih ve Gelecek Dergisi, lisanslama politikası ile telif hakkının ve kullanıcı haklarının açık olmasını sağlar. Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. / Journal of History and Future ensures that copyright and user rights are open with its licensing policy. Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Öz

Bu çalışma, üç yüz yılı aşkın bir süre boyunca Doğu ve Güneydoğu Anadolu coğrafyasının geniş bir kesiminde egemenlik kurmuş bir Türkmen hanedanı olan Artuklular döneminde toplumun temel uğraş faaliyetlerini ve geçim kaynaklarını incelemeyi amaçlamıştır. Artukluların hüküm sürdükleri tarihî coğrafya; elverişli konumu, Dicle ile Fırat nehir havzasının sunduğu imkânlar ve kâdim yerleşim geleneği sayesinde önemli ekonomik potansiyellere sahip olmuştur. Bu itibarla, devlet ve toplum hayatı açısından kritik öneme sahip olan tarım, hayvancılık, ticaret ve zanaat alanlarında kayda değer gelişmeler yaşanmıştır. Bilhassa Artuklu emîrlерinin teşvik ve destekleri, söz konusu iktisadî faaliyetlerin şehir merkezlerinden kırsal kesimlere kadar ülke genelinde istikrarlı ve süreklilik arz edecek biçimde sürdürülmesini olanaklı kılmıştır. Bu bağlamda dönemin kaynakları da başlıca Artuklu şehirlerinin verimli ve işlenen tarım alanlarıyla çevrili bulunduğunu ve kırsal kesimde yaşayan ahalinin de büyük ölçüde çiftçilikle meşgul olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca Artuklu ülkesinde daha ziyade kesif göçebe Türkmen ve Kürt unsurlar tarafından gerçekleştirilen hayvancılık faaliyetleri de önemli bir maişet kaynağı olarak ekonomik yapının sürekliliğine katkıda bulunmuştur. Öte yandan, Artuklu ülkesi üzerinden doğu-batı ve kuzey-güney istikametinde yürütülen yerel ve bölgesel ticaret, şehirlerin mamur hâle gelmesini, ihtiyaç duyulan ürün bolluğunu ve kalabalık bir tüccar sınıfının oluşmasını sağlamış; özellikle kentlerde zanaatsal faaliyetlerin gelişmesine ve yaygınlaşmasına da zemin hazırlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Artuklular, tarım, hayvancılık, ticaret, zanaat

Abstract

This study aims to examine the principal occupational activities and sources of livelihood of society during the period of the Artuqids, a Turkmen dynasty that established its rule over a vast part of Eastern and Southeastern Anatolia for more than three centuries. The historical geography over which the Artuqids ruled possessed significant economic potential thanks to its advantageous location, the opportunities provided by the basins of the Tigris and Euphrates rivers, and its long-standing tradition of settlement. In this context, notable developments occurred in agriculture, animal husbandry, trade, and crafts—sectors that were of critical importance for both state and social life. In particular, the encouragement and support of the Artuqid emirs enabled these economic activities to be maintained in a stable and continuous manner throughout the country, extending from urban centers to rural areas. Contemporary sources likewise emphasize that the principal Artuqid cities were surrounded by fertile and cultivated agricultural lands and that the rural population was largely engaged in farming activities. In addition, pastoral activities carried out predominantly by nomadic Turkmen and Kurdish groups constituted another important source of livelihood and contributed to the continuity of the economic structure in the Artuqid realm. Meanwhile, local and regional trade conducted across the Artuqid territories along east–west and north–south routes facilitated the prosperity and development of cities, ensured an abundance of necessary goods, and led to the emergence of a sizeable merchant class. This, in turn, provided a favorable environment for the growth and expansion of artisanal activities, particularly in urban centers.

Keywords: Artuqids, agriculture, animal husbandry, trade, craft

1. Giriş

Oğuzların Döğer veya Kayı boyuna mensup oldukları belirtilen Artuklular, tarihsel süreçte siyasî vaziyete bağlı olarak değişiklikler göstermekle birlikte Hasankeyf, Mardin ve Harput merkezli olarak 495/1102-812/1409 yılları arasında güneyde Halep, kuzeyde Cebel-i Cûr (Bingöl) ve Siirt, doğuda Tanze ve batıda ise Gerger’i kapsayan tarihî coğrafyada hâkimiyet sürmüş bir Türkmen hanedanıdır. Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun önemli bir kısmına tekabül eden ve İslâm kaynaklarında el-Cezîre olarak nitelendirilen bu bölge, tarih boyunca dönemin büyük siyasî ve askerî güçlerinin karşılaşma ve rekabet alanlarından biri olmuştur. Ayrıca söz konusu coğrafya, doğu-batı ve kuzey-güney istikâmetinde gerçekleşen ticarî faaliyetler ile kitlesel göç hareketleri için de yoğun işleyen bir geçiş güzergâhı konumundaydı. Bu nedenle bölgenin siyasî ve demografik yapısında sürekli bir değişim ve dönüşüm meydana gelmiştir. Bu vaziyet, Artukluların tarihi boyunca egemen oldukları topraklarda Zengî, Eyyûbî, Türkiye Selçuklu, Moğol, Timurlu, Akkoyunlu ve Karakoyunlu güçlerinin yürüttükleri siyasî ve askerî faaliyetler çerçevesinde de gözlemlenebilmektedir. Bu bağlamda Artuklular, 581/1185’te Meyyâfârikîn, 629/1232’de Hasankeyf, 630/1232’de Âmid ve 631/1234’te Harput gibi başlıca büyük şehirlerini kaybetmelerine karşın, 812/1409 yılına kadar Mardin merkezli olarak hâkimiyetlerini devam ettirmeyi başarmışlardır.

Bahsi edilen zorlu politik şartlara rağmen mezkûr coğrafya, stratejik konumu ve Dicle ile Fırat havzasının zengin nehir ağının sunmuş olduğu olanaklar sayesinde ekonomik olarak büyük potansiyeller barındırmıştır. Bu avantajların farkında olduğu anlaşılın Artuklu emîrleri de istikrarlı yönetimleriyle tebaalarına hoşgörüle muamelede bulunarak tarım, ticaret ve zanaat başta olmak üzere halkın temel uğraş faaliyetlerini desteklemiş, böylece Artuklu ülkesindeki ekonomik sistemin muntazam bir şekilde işlemesini temin etmişlerdir. Nitekim Hasankeyf, Mardin, Meyyâfârikîn, Âmid, Nusaybin, Düneysir vb. merkezî şehirlerden en ücra kırsal bölgelere kadar halkın düzenli tarımsal ve ziraî çalışmalar yürütmesi; göçebe Türkmen ve Kürt unsurlar başta olmak üzere şehir ve köy sakinlerinin de hayvancılıkla meşgul olması; bilhassa şehir merkezlerindeki atölyelerde gerçekleştirilen zanaatsal üretim ile yerel ve uluslararası ölçekte yürütülen ticarî faaliyetler bu ekonomik canlılığın başlıca göstergeleri arasında yer almaktadır. Dolayısıyla bu çalışma, Artuklu Devleti’nin iktisadî yapısının temelini teşkil eden ve halkın başlıca geçim kaynakları arasında yer alan tarım, hayvancılık, ticaret ve zanaat faaliyetleri üzerinde yoğunlaşarak, bunların hangi şartlar altında ve ne şekilde icra edildiğini bir bütün incelemeyi amaçlamaktadır.

2. Tarım ve Hayvancılık

Artukluların kurulduğu tarihî coğrafyanın su kaynakları, yer şekilleri ve iklim itibarıyla elverişli olması tarımsal faaliyetleri bölge halkının temel geçim kaynağı haline getirmiştir. Artuklulara ait şehir, kale, belde ve köylerin geniş tarımsal alanlarla çevrili olması bunun bir göstergesidir. Başlıca şehirleri olan Âmid’in “*çokça ağaç, bostan ve zirai*

*alana sahip*¹; Meyyâfârîkîn'in "*sular ve bostanlarla çevrili*"²; Mardin'in "*Sur Nehri'nin suladığı 10 fersah uzunluğunda bir fersah genişliğinde sulak bir arazisi var*"³; Hasankeyf'in "*çok sayıda bağ ve meyve bahçesine sahip*"⁴; Nusaybin'in "*akarsuları, bahçeleri ve meyve ağaçlarını içine alan geniş bir ovaya kuruludur*"⁵; Düneysir'in "*etrafında dolaplarla sulanan çiçek ve sebze bahçeleri var*"⁶; Serûc'un "*suyu ve bostanları çok*"⁷ şeklinde tasvir edilmesi bunu teyit etmektedir. Kaynakların verdikleri bilgilerden şehir sakinlerinin bir kısmının kentleri çevreleyen bu bağ, bahçe ve tarlalarda tarımsal faaliyetlerle meşgul oldukları anlaşılmaktadır⁸. Benzer durum kaleler, beldeler ve köyler için de geçerlidir. Söz gelimi Nusaybin, Dara ve Düneysir arasında bulunan Serce Kalesi çiftçilerin meskûn olduğu bir yerdin⁹. Harzem beldesi bağ ve bahçelerle örülüydü¹⁰. İbn Cübeyr'in güzelliği ve ihtişamıyla Endülüs köylerine benzettiği Düneysir civarındaki bir köy bağ, bahçe ve ağaçlarla kuşatılmıştı¹¹. Artuklu topraklarında merkez şehirlerden en ücra yerleşim yeri olan köylere kadar bütün meskûn alanların ziraî faaliyetlerin yapıldığı bağ, bahçe ve tarlalarla anılmasından hareketle ülkede tarımın düzenli bir uğraş olarak muntazam bir kazanç yolu olarak gerçekleştirildiğini söylemek mümkündür.

Artuklu ülkesinin bu özelliği, şehirlerde ve kırsal bölgelerde yaşam süren ahalinin çiftçilikle işğal etmesi ülkede zengin bir tarımsal istihali de beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla Artuklu şehirleri, beldeleri ve köyleriyle bolca tarım ürünlerinin yetiştirildiği yerler olarak öne çıkmıştır. Nitekim Mardin'in çevresindeki ovalarda, vadilerde ve kırsal bölgelerde yer alan bereketli bağ, bahçe ve tarlalarda tahıl ve pamuk ile 70 çeşit üzüm, erik, kiraz başta olmak üzere çeşitli cinslerde meyve ile soğan vb. sebzeler yetiştirilmekteydi¹². Hasankeyf ahalişi şehrin çevresinde bulunan mamur çiftliklerde, üzüm bağlarında ve

- 1 El-İdrisî, *Nüzhetü'l-müştak fî ihtirâki'l-âfâk*, Mektebetü's-Sakâfeti'd-Diniyye, Kahire 2002, s. 663; Zekeriyâ el-Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd ve ahhârü'l-ibâd*, Dârü Sadr, Beyrut, t.y., s. 491; El-Kalkaşendî, *Sühbü'l-A'sâ*, IV, Dârü'l-Kütübî'l-Mısıriyye, Kahire 1922, s. 324.
- 2 Ebü'l-Fidâ, *Ebü'l-Fida Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2022, s. 236.
- 3 Hamdullah Müstevfî, *Nuzhat al-Kulüb*, ed. G. Le Stangre, Brill, Leiden 1915, s. 106; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1998, s. 210.
- 4 İbn Şeddâd, *el-A'lâkü'l-hatîre fî zikri ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre*, III/2, thk. Yahya Abbare, Vezaretü's-Sekâfe ve'l-İrşâdü'l-Kavmi, Dımaşk 1978, s. 531.
- 5 İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, çev. A. Sait Aykut, YKY, İstanbul 2004, s. 337.
- 6 İbn Cübeyr, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, çev. İsmail Güler, Selenge Yayınları, İstanbul 2003, s. 176.
- 7 El-İdrisî, s. 665; Ebü'l-Fidâ, s. 233.
- 8 Bkz. İbnü'l-Münşî el-Hisnî, *Târîhu Hisn Keyfâ*, thk. Yusuf Baluken, Nubihar Yayınları, İstanbul 2019, s. 157-158; İbnü'l-Münşî el-Hisnî, *Hisnkeyfâ Vekâyinâmesi*, çev. Adnan Çevik-Ayyüp Tanrıverdi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2024, s. 149-150.
- 9 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-buldân*, III, Dârü Sadr, Beyrut 2007, s. 207.
- 10 Yâkût el-Hamevî, II, s. 240.
- 11 İbn Cübeyr, s. 177.
- 12 İbn Şeddâd, III/2, s. 542-543; Marco Polo, *Geziler Kitabı*, çev. Ömer Güngören, Yol Yayınları, İstanbul 2020, s. 23; Hamdullah Müstevfî, s. 106; İbnü'l-Münşî el-Hisnî, s. 81; Türkçe çev. 69; Basibrinalı Adday, *Basibrinalı Adday Vakayinamesi*, çev. Kutlu Akalın, İstanbul 2015, s. 42; Abdüsselam Efendi, *Mardin Tarihi*, haz. Hüseyin Haşimi Güneş, İstanbul 2007, s. 5; İmâdüddin Halil, *el-İmâratü'l-Artukiyye fî'l-Cezîre ve's-Şâm*, Dârü İbn Kesîr, Beyrut 2019, s. 563; Şeyhmuş Nayır, *Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010, s. 187.

bahçelerinde yıllık ihtiyaçlarını karşılayacak miktarda buğday, arpa ve diğer tahıllar ile üzüm, nar ve elma başta olmak üzere envâî çeşit meyve ve sebze yetiştirmekte ve bunlarla geçimlerini sağlamaktaydılar¹³. Heysem'de buğday, arpa, üzüm, fasulye ve meyve üretilmekteydi¹⁴. Meyyâfârikîn'de kentin dışına uzanan sulak ve verimli ovada bolca meyve yetişmekteydi¹⁵. Âmid'de ise tahıl, pamuk ve meyve türleri yetiştirilmekte olup şehrin etrafı meyve ağaçlarıyla kaplıydı¹⁶. Bunlar, Âmid'in hayat kaynağı olarak görülmüş; bu nedenle çiftçilerin esir edilmesi ve ekinlerin yok edilmesi, kenti ele geçirmenin yollarından biri olarak değerlendirilmiştir¹⁷. Öte yandan Re'sü'l-'ayn Aynü'l-Âs, Aynü's-Sarâr, Aynü'r-Riyâhiyye ve Aynü'l-Hâşimiyye adı verilen pınarlarının suladığı bağ ve bahçelerinde tahıl, pamuk, üzüm ve diğer meyve türleri¹⁸; Nusaybin İran'ın en iyi gülleri kabul edilen beyaz gülleri, cevizi, üzümü ve İbn Cübeyr'in dalları olgun meyvelerle yüklü dediği 40 bin meyve bahçesi¹⁹; bereketli ve kalabalık mezralara sahip Serûc narı, ayvası, armudu ve şeftalisi²⁰; Sümeysat mısırı²¹, Harput üzümü²², Gerger zeytini ve üzümü²³, Siirt zeytini, narı ve üzümü²⁴ ile bilinmekteydi. Bunların yanı sıra kaynakların verdikleri bilgilerden bu zamanda Artuklu ülkesinin genelinde buğday, pamuk, susam, meşe palamudu, fasulye, mercimek, darı, zeytin, üzüm vb. meyvelerin yaygın olarak üretildiği²⁵ de görülmektedir. Bu mamullerin kimileri de üzümün kurutulması, pekmezinin yapılması, şaraba dönüştürülmesi, aş olarak

-
- 13 Üsâme b. Münkız, *Kitâbü'l-İ'tibâr (İbretler Kitabı)*, çev. Yusuf Ziya Cömert, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015, s. 209; İbn Şeddâd, III/2, s. 529, 531; Halil, s. 562; Remzi Ataoğlu, *Hısn-ı Keyfâ Artuklu Devleti*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1989, s. 187; Muammer Gül, "Artuklu Ekonomisi ve Kaynakları", *Artuklular*, Mardin Valiliği Yayınları, Mardin 2008, s. 436.
- 14 Basibrinalı Adday, s. 41.
- 15 Hamdullah Müstevfî, s. 106.
- 16 İmâdeddin Kâtib el-İsfahanî, *el-Berkü's-Şâmi (Beşinci Cild)*, nşr. Ramazan Şeşen, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1979, s.80-81; Yâkût el-Hamevî, I, s. 56-57; Hamdullah Müstevfî, s. 106; Ramazan Şeşen, "İmâd al-dîn al-Kâtib al-İsfahânî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, Ankara 1971, s. 302; Gül, s. 436.
- 17 İbn Bibi, *el-Evâmîrü'l-'Alâ'iyye fi'l-umûri'l-'Alâ'iyye*, I, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 446.
- 18 Yâkût el-Hamevî, III, s. 14; Hamdullah Müstevfî, 104; Halil, s. 564; Hüseyin Erkan Bedirhanoglu, "XIII ve XIV. Yüzyıl Artuklularında Sosyal Ekonomik Hayat Üzerine Bir Değerlendirme", *The Journal of International Scientific Researches*, IV/1, 2019, s. 26. İbn Havkal (*Suretü'l-Ard*, thk. M. J. De Goeje, Brill, Leiden 1938-1939, s. 222.) ve Ebü'l-Fidâ (s.235) burada 300'den fazla su kaynağının olduğunu yazmaktadır.
- 19 Yâkût el-Hamevî, V, s. 288-289; Zekeriyâ el-Kazvîni, s. 467; Ebü'l-Fidâ, s. 238; İbn Battûta, I, s. 337; El-Kalkaşendî, IV, s. 322; Guy Le Strange, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, çev. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015, s. 170; Halil, s. 563; Ahmet Kütük, *Nisibis (Nusaybin), Kadim Bir Şehrin Hikayesi, Divan Kitap*, İstanbul 2018, s. 224-226.
- 20 Anonim Süryani Kroniği (I. ve II. Haçlı Seferleri), çev. İlhan Aslan, Post Yayınevi, İstanbul 2019, s. 23; Ebü'l-Fidâ, s. 233; Halil, s. 564.
- 21 Anonim Süryani Kroniği, s. 41.
- 22 İbn Bibi, C I, s. 441.
- 23 Süryani Mihail, *Süryani Patrik Mihail'in Vekainamesi (1042-1195)*, İkinci Kısım, çev. Hırant D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Basılmamış Nüsha, Ankara 1944, s. 69.
- 24 El-Kalkaşendî, IV, s. 324.
- 25 Süryani Mihail, s. 225; Basibrinalı Adday, s. 33.

sunulması²⁶ gibi farklı şekillerde işlenerek de değerlendirilebilmektedir.

Artuklu toplumunun başlıca üretim ve geçim kaynağı tarıma dayalı olduğu için savaş, kötü hava olayları, çekirge istilaları gibi hadiseler ülkenin belirli bölgelerini etkisi altına aldığı dönemde kıtlık, enflasyon vb. olumsuzluklara yol açabilmekteydi. Bu da tarımı bilhassa savaş zamanlarında güçlü bir yaptırım ve tehdit aracı haline getirmişti. Söz gelimi Emîr Belek, 517/1123-1124 yılında amcasının oğlu Bedrüddevle b. Abdülcabbâr b. Artuk'a karşı Halep üzerine yürüdüğünde şehrin tarlalarını yakarak onu teslimine zorlamıştı²⁷. Emîr Timur da 796/1394'te Mardin'e saldırdığında evvela şehrin çevresindeki tarım arazilerini yağmalamıştı²⁸. Benzer şekilde 6 Receb 560/19 Mayıs 1165'te Meyyâfârikîn'de yağın şiddetli yağmur kentin bağ ve bahçelerini sular altında bırakmış, ağaçları köklerinden sökmüş, meyve ve mahsullerin tamamını telef ederek kent halkını çok zor durumda bırakmıştı²⁹. Yine 620/1223'te Artuklu ülkesini de etkileyen çekirge istilası bütün ürünleri ve meyveleri mahvederek bölgenin tamamını etkileyen bir kıtlığa yol açmıştı³⁰.

Tarımın bu şekilde vazgeçilmez bir yaşam ve gelir kaynağı olması, Artuklu emîrlerini, ülkelerinin mamur kalması ve üretimin daim olması için çeşitli tedbirler almaya ve teşvikler hayata geçirmeye sevk etmiştir. Farklı nedenlerden dolayı boşalan köyleri şenlendirmek ve üretimi artırmak için Emîr Belek ve Fahreddin Kara Arslan örneğinde olduğu üzere bilhassa tarımsal faaliyetlerle hemhal olan Gayrimüslimleri boş köylere yerleştirmişlerdir³¹. Ayrıca çiftçileri yurtlarına dönmeye teşvik etmek ve ekonomik canlılığı sağlamak için zaman zaman vergi indirimine veya vergileri tamamen kaldırma yoluna da gitmişlerdir³². Böylece Artuklu ülkesi genel itibarıyla ekonomik istikrara haiz, müreffeh bir ülke haline gelmiştir. Bu özelliği dolayısıyla komşu memleketlerde meydana gelen kıtlık vb. durumlarda insanlar Artuklu ülkesini bir kurtuluş ve sığınma yeri olarak görmüşlerdir³³.

26 Basibrinalı Adday, s. 33, 41.

27 İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dimaşk*, thk. Süheyl Zekkâr, Dâru Hassan, 1983, s. 332; Türkçe çev., *Zeylü Târîhi Dimaşk Tercümesi*, çev. Hasan Aydın, KDY, İstanbul 2023, s. 154.

28 Şerefeddin Ali Yezdî, *Emir Timur (Zafername)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2023, s. 237.

29 İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn*, thk. Kerim Faruk el-Holî-Yusuf Baluken, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2014, 637; Türkçe çev., *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, çev. Ahmed Savran, Erzurum 1992, s. 148.

30 İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, X, thk. Muhammed Yusuf ed-Dukak, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2003, s. 437; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, XI, çev. Abdülkerim Özyayın, Bahar Yayınları, İstanbul 1991, s. 377; Halil, s. 575.

31 Süryani Mihail, s. 68-69, 155-156; Ataoğlu, s. 81-82, 181-182, 188; Hüseyin Kayhan, "Fahreddin Kara Arslan Devri Artuklu Tarihi", *Belleten*, LXXII/263, Nisan 2008, s. 65-66; Recep Yaşa, "Selçuklular Zamanında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kurulan Türk Beylikleri ve Ermeni İlişkileri", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 242-243.

32 El-Azîmî, *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430-538/39-1143/44))*, çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006, s.52; İbnü'l-Ezrak, s. 656-657; Türkçe çev. s. 177; İbn Şeddâd, III/2, s. 429, 518; Ataoğlu, s. 188.

33 Bkz. İbnü'l-Esîr, *et-Târîhu'l-bâhir fi'd-devleti'l-Atâbekiyye*, thk. Abdülkâdir Ahmed Tuleymât, Dâru'l-Kütübî'l-Hadîs, Kahire 1963, s. 79; Ez-Zehebî, *Târîhü'l-İslâm ve vefeyatü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, C LXII, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Dâru'l-Kitabî'l-Arabî, Beyrut 1990, s. 62; Halil, s. 572.

Artuklu ülkesinde ahalinin bir diğer meşguliyet alanı ve kazanç kapısı da hayvancılıktır. Hayvancılık yoğun olarak göçebe unsurlar tarafından yapılmaktaydı. Bu bağlamda konar göçer Türkmen ve Kürtlerin neredeyse tek faaliyeti kalabalık hayvan sürüleriydi. Bunlar koyun, sığır, keçi, deve, at ve katır sürüleriyle yazları Diyarbakır ve Mardin hattının kuzeyine kışları ise Karacadağ ile Musul arasındaki mıntıkada yer alan yaylak ve kışlaklar arasında gidip gelirlerdi. Devlete verdikleri verginin haricinde ülke halkının ve pazarların ihtiyaç duyduğu hayvan ve et, süt, peynir ve yün gibi hayvansal ürünleri sağlamaktaydılar³⁴. Nitekim İbnü'l-Esîr'in bildirdiğine göre bölgedeki göçebe Kürtler ve Türkmenler kışlaklardan ayrılıp yaylaklarına doğru yol aldıkları vakit koyunlarını ucuz fiyata satarlardı ve bu sayede fiyatlar düştüğü için insanlar ucuz et temin etme imkânı bulmaktaydı³⁵. Hayvancılık yerleşik halkın da yaygın uğraşlarından biriydi. Söz gelimi Kürboğa, 491/1098'de Haçlıların ele geçirdikleri Urfa önlerine geldiğinde bölge keçi ve sığır sürüleriyle doluydu³⁶. 6 Receb 560/19 Mayıs 1165'te Meyyâfârikîn'de büyük tahribata yol açan şiddetli yağmur aynı zamanda şehir ve yöre sakinlerinin meralarda otlayan hayvanlarını da telef etmişti³⁷. Keza Harput'ta hapis bulunan Frank liderlerini kurtarmak maksadıyla şehre girmeye çalışan bir grup Ermeni yanlarında kümes hayvanları taşımaktaydı³⁸. Meyyâfârikîn kırsalında yaşayan Kürt köylüleri ve Zırkî Kürtleri de at, koyun ve sığır gibi hayvan sürülerine sahiptiler³⁹. Gayrimüslim tebaa arasında domuz yetiştiriciliği de yaygındı⁴⁰. Bunun yanı sıra Artuklu ülkesinde bal ve arı yetiştiriciliği de yapılmaktaydı⁴¹. Dolayısıyla Artuklular toplumunun sürekli ve yaygın ekonomik faaliyetlerinden biri olan hayvancılıktan elde edilen et, süt, peynir, yumurta ve bal gibi hayvansal ürünler, hem önemli ticarî mallar arasında yer almakta hem de günlük tüketimin temel besin kaynaklarını oluşturmaktaydı⁴².

3. Ticaret

Artuklu toplumunun önemli geçim kaynaklarından biri de ticarettir. Artuklular İran ve Kafkaslar üzerinden gelip Irak ve Suriye istikâmetinde seyreden tarihî ticaret yolu ile Irak, Suriye ve Anadolu'yu birbirine bağlayan yol ağının kavşak noktasında kurulmuş olmaları dolayısıyla ekonomik olarak stratejik ve elverişli bir konuma sahiptiler.

34 Ayrıntılı bilgi için bkz. Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekâyinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. H. D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 222; Süryani Mihail, s. 275-276; Marco Polo, s. 19; İbn Battûta, I, s. 338; *Anonim Süryani Kroniği*, s. 36-37; İbnü'l-Münşî el-Hisnî, s. 81, 241, 142-143, 144-145, 303-304; Türkçe çev. s. 69, 133, 136, 231, 290-291; Ebû Bekir-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 43-44; Faruk Sümer, *Kara Koyunlular*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984, s. 33, 40-41; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi*, I, Barış Kitapevi, Ankara 1999, s. 72; Şeşen, s. 302. Yusuf Baluken, *Hasankeyf Eyyübileri (630-866/1232-1462)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2016, s. 276.

35 İbnü'l-Esîr, X, s. 475; Türkçe çev. XII, s. 435-436.

36 *Anonim Süryani Kroniği*, s. 18.

37 İbnü'l-Ezrak, s. 637; Türkçe çev. s. 148; Halil, s. 575.

38 *Anonim Süryani Kroniği*, s. 42.

39 İbn Şeddâd, III/2, s. 462-463; İbnü'l-Münşî el-Hisnî, s. 175; Türkçe çev. s. 165.

40 İbn Cübeyr, s. 177.

41 Bkz. Basibrinalı Adday, s. 42; Halil, s. 566.

42 *Anonim Süryani Kroniği*, s. 42; İbn Bibi, I, s. 441; Basibrinalı Adday, s. 42; İbnü'l-Münşî el-Hisnî, s. 81; Türkçe çev. s. 69.

Meyyâfârikîn, Hasankeyf, Mardin, Âmid, Nusaybin ve Duneysîr gibi belli başlı şehirleri bu yol güzergâhları üzerine kuruluydu. Bu avantajlı pozisyonlarının farkında olan Artuklu emîrleri ilk zamanlardan itibaren hâkim oldukları bölgelerin ve yolların güvenliğine ehemmiyet vermiş, ticareti ve ekonomik işleyişi geliştirmek ve canlı tutmak için gerekli önlemleri ve yatırımları hayata geçirmeye çalışmışlardır. Bu bağlamda Necmeddin İlgazi, Meyyâfârikîn'i ele geçirdiğinde ilk iş olarak harap olmuş ve eşkıyalık eylemleri nedeniyle askerî refakat olmaksızın komşuları Âmid, Hani, Erzen, Hasankeyf ve Mardin ile dâhi bağlantısı kesilmiş kentte asayişi tesis ederek haramileri bertaraf etmiş ve yolları emniyete kavuşturmuştu. Müteakiben Meyyâfârikîn başta olmak üzere ona bağlı kasaba ve köyler imar edilmiş ve yeniden mamur hale getirilmişti⁴³. Emîr Belek de Muharrem 518/Şubat-Mart 1124'te Haleb'e girdiğinde güvenlik önlemlerini artırarak du'âr zümresi ve yol kesicilerin zararlı faaliyetlerini sonlandırmış ve bu sayede kent kapıları gece gündüz açık bırakılmıştı⁴⁴. Benzer şekilde el-Melikü's-Sâlih de Artuklu topraklarında yol kesip haydutluk yapan Necme b. Abdullah et-Türkmanî (752/1351-1352) ve Mehame et-Türkmanî'yi yakalatıp idam etmişti (754/1353-1354)⁴⁵. Bunların yanı sıra Necmeddin İlgazi 514/1120-1121 yılında Haleb'de⁴⁶, Emîr Kutbeddin İlgazi b. Necmeddin Alpı 570/1175'te Meyyâfârikîn'de⁴⁷, Nureddin Muhammed b. Kara Arslan da 579/1183'te Âmid'de⁴⁸ mükûs, oşür ve maûne gibi vergileri kaldırmışlardır. Böylece başta tâcirler olmak üzere bütün halkı rahatlatarak genel olarak ekonomik adaleti ve ticarî istikrarı temin etmeye yönelik adımlar atmışlardır. Artuklu emîrlerinin bu askerî önlemleri ve hayata geçirdikleri reform niteliğindeki teşvikler ülke üzerinden işleyen ulusal ve uluslararası ticareti düzene sokmuş; memleketin sosyal, kültürel ve iktisadî yönden bayındır hale gelmesine olanak vermiştir⁴⁹.

Tarih boyunca üretim ile tüketim ilişkisini sağlayan iktisadî bir aşama⁵⁰ olarak şehirlere ve topluma sürekli kaynak teşkil eden ticaret, Artuklu emîrlerinin desteğiyle kendisine has bir oluşum ve yapılanma da geçirmiştir. Bu bağlamda şehirlerde pazar yerleri ve hanlar, şehirlerarası yollarda da seyahat kolaylığı, yolcu ve kervanların dinlenmeleri maksadıyla hanlar inşa edilmiştir. Nitekim dönemin şehirlerine dair bilgi veren kaynaklar onların pazarlarına, hanlarına ve hamamlarına özellikle vurgu yapmaktadır. Söz gelimi Mardin *civil civil birçok pazar, han ve ribatın* olduğu bir şehir olarak tarif edilmiştir⁵¹. İbn Şeddâd, Hasankeyf'ten bahsederken kuzeyindeki dış mahallede pazarların, hanların ve hamamların olduğunu yazmaktadır⁵². Meyyâfârikîn meşhur sükü'l-kubbesi başta olmak üzere pek çok

43 İbn Şeddâd, III/2, s. 429; Halil, s. 584.

44 İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-Haleb min târihi Haleb*, thk. Halil Mansûr, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1996, s. 288; Halil, s. 584.

45 İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mi'eti's-sâmine*, C II, Dâru'l-Cil, Beyrut 1993, s. 47; IV, s. 359; Turan, s. 195.

46 El-Azîmî, s. 52.

47 İbnü'l-Ezrâk, s. 656-657; Türkçe çev. s. 177.

48 İbn Şeddâd, III/2, s. 518; Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, I, Ankara 2003, s. 303.

49 Akdağ, s. 74.

50 Cengiz Kallek, "Ticaret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XLI, İstanbul 2012, s. 134.

51 İbn Havkal, s. 224; Yâkût el-Hamevî, V, s. 39; İbn Battûta, I, s. 338; Şerefeddin Ali Yezdî, s. 372.

52 İbn Şeddâd, III/2, s. 530; Ataoğlu, s. 188. Ayrıca bkz. İbn Havkal, s. 224.

çarşıya ev sahipliği yapmaktaydı⁵³. Bir ticaret merkezi olarak gelişen Düneysir ise kalabalık ve erzaklarla dolu eşsiz çarşıları, hanları ve funduklarıyla şöhret bulmuştu⁵⁴. Bunların yanı sıra Musul'dan Şâm'a giden kervan yolu üzerinde bulunan Nusaybin çarşıları ve şehir dışındaki hanları⁵⁵, Savur da mamur pazarıyla⁵⁶ anılmıştır. Ayrıca İbn Cübeyr'in de işaret ettiği üzere yollar da bakımlı hanlar ile doluydu⁵⁷.

Netice itibariyle elverişli konumu, emîrlerinin uygun ortam yaratmaları ve şehirlerde gerçekleştirilen mezkûr ticarî oluşumlar Artuklu ülkesini muhtelif memleketlerden gelen ticaret kervanlarının ve tacirlerin uğrak yeri haline getirmişti. Bilhassa Perşembe, Cuma, Cumartesi ve Pazar günleri toplanan Düneysir pazarı, yalnızca çevre şehirlerin değil aynı zamanda Diyarbakır, Anadolu, Suriye ve Irak başta olmak üzere komşu ülke halklarının toplanma yeriydi⁵⁸. Bu durum Meyyâfârikîn, Âmid, Hasankeyf, Mardin, Nusaybin ve Savur gibi diğer Artuklu şehirleri için de geçerliydi, buralar da birer canlı ticaret merkezine dönüşmüş ve pazarları ticarî emtialarla dolmuştu⁵⁹. Bu sayede Artuklu şehirleri ile Anadolu, Suriye ve Irak arasında yoğun bir ticarî alışveriş münasebeti gelişmişti⁶⁰. Buna bağlı olarak şehirlerde varlıklı ve kalabalık bir tüccar sınıfı oluşmuştu. Nitekim kaynaklar Âmid, Mardin, Meyyâfârikîn, Düneysir ve Serûc'un tacirlerinden sıklıkla söz ederken buralara yerleşen farklı milletlerden tacirlerin olduğunu da zikretmektedirler⁶¹.

Artuklu ülkesindeki tacirler bahsi geçen coğrafyalarla kesintisiz bir ticarî faaliyet yürütmüşlerdir. İbn Cübeyr'in, Rebiyülevvel 580/Haziran-Temmuz 1184'te Musul'dan Harran, Haleb ve Diyarbakır'a giden bir ticaret ve hacı kafilesiyle bölgeye gelişi bunun örneklerindendir⁶². Bir ara Mardin muhtesibi olarak da görev yapmış olan İbn Mudûd Muhammed b. Ebû Bekir b. Abbâs el-Cezerî (ö. 669/1270-1271), Şâm ve Mısır'a kadar uzanan ticarî işlemler gerçekleştirmişti⁶³. Yine 650/1252-1253'te Moğollar bölgede

-
- 53 İbnü'l-Ezrak, s. 594, 615, 618-619, 636; Türkçe çev. s. 90, 121, 126, 147; İbn Havkal, s. 224; Mustafa Alican, "Artuklular Döneminde Meyyâfârikîn (Silvan)", *History Studies*, V/5, Eylül 2013, s. 12.
- 54 İbn Havkal, s. 224; İbn Cübeyr, s. 176; Yâkût el-Hamevî, II, s. 478.
- 55 İbn Cübeyr, s. 176; El-İdrisî, s. 661; Ali b. Ebû Bekir el-Herevî, *el-İşârât ilâ ma'rifeti'z-ziyârât, Mektebetü's-Sakâfeti'd-Diniyye*, Kahire 1423, s. 60; İbn Abdülhak el-Bağdadî, *Merâsîdü'l-üttulâ' 'alâ (fî) esmâ'i'l-emkine ve'l-bikâ'*, III, Dârü'l-Cil, Beyrut 1412, s. 1374.
- 56 Yâkût el-Hamevî, III, s. 434.
- 57 İbn Cübeyr, s. 177.
- 58 İbn Havkal, s. 224; İbn Cübeyr, s. 176-177; Halil, s. 579-580, 582; Mustafa Sarıbyık, "XII. Yüzyılda Bir Ticaret ve Kültür Şehri Olarak (Kızıltepe) Düneysir", I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri, Mardin 2006, s. 600; Halis Özer, "Artuklular Devrinde Önemli Ticaret Yolları ve İktisadî Etkileri", *Artuklular*, II, ed. İbrahim Özcoşar, Mardin 2008, s. 476; Rengin Ak-Berna Ak Birgül, "Mardin Artuklu Devletinin İktisadi Hayatı (1102-1409)", *Artuklular*, II, ed. İbrahim Özcoşar, Mardin 2008, s. 485; Nayır, s. 190; Kaya, s. 70.
- 59 İbn Havkal, s. 224; Halil, s. 579-580; Gül, s. 437.
- 60 İbnü'l-Esîr, X, s. 321; Türkçe çev. XII, s. 201; İbn Kesîr, İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslâm Tarihi)*, XIV, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 2000, s. 154; Gül, s. 438; Kütük, s. 221;
- 61 Anonim *Süryani Kroniği*, s. 23; İbnü'l-Ezrak, s. 656-657; Türkçe çev. s. 177; İbn Vasıl, *Müferricü'l-kürûb fî ahhâri Benî Eyyûb*, IV, thk. Haseneyn Muhammed Rebî', Kahire 1972, s. 325-326; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ'*, II, thk. Ebû İbrahim Ömer b. Abdullah, Dârü'l-Lü'üe, Beyrut 2017, s. 281-282; İbnü'l-Münşî el-Hisnî, s. 68, 292; Türkçe çev. s. 55, 306.
- 62 İbn Cübeyr, s. 176.
- 63 El-Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebîr*, V, thk. Muhammed el-Ya'lâvî, Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1991, s.

yağma faaliyetlerinde buldukları bir sırada Harran ile Re'sü'l-'ayn arasında Şâm'dan gelip Bağdâd'a gitmekte olan büyük bir ticaret kervanını soymuş, kervana eşlik edenleri katlettikleri gibi 600 bin dinar ile 600 deve yükü şeker ve Mısır mamulü ürün ele geçirmişlerdi⁶⁴. Zilkade 717/Ocak-Şubat 1318'de de 600 tüccarın meydana getirdiği ve Mardin'den hareket eden bir ticaret kervanı Şâm'a gitmek üzere yola çıkmışken Re'sü'l-'ayn yakınlarındaki Tâcir Hanı'nda bir Moğol birliğinin saldırısına uğramış ve kafildekilerin tamamı öldürülmüştü⁶⁵.

Artuklu ülkesinde ihraç edilen başlıca ticarî mamuller bölgede bolca yetişen meyve, üzüm, buğday, darı, arpa, susam, mısır, mercimek, bal, zeytin gibi ziraat ürünleri; hayvan ve hayvansal gıdalar; pamuk, yün, demir, bakır, cam gibi hammadeler; pamuk, tiftik, keten, kadife, yün ve ipekten yapılmış kumaşlar ve elbiseler, gülsuyu, battaniye, Harzem kılıçları, mendil, kuşak, tülbent, çarşaf, halı ve kilim gibi sanayi ürünlerinden oluşmaktaydı⁶⁶. Buna mukabil bölgede bulunmayan muhtelif türden ürünler de ithal edilmekteydi. Bu şekilde gerçekleşen düzenli ticaret, Artuklu ülkesinde ekonomik istikrarın sağlanmasına katkıda bulunmuş; aynı zamanda üretimi teşvik ederek imalat sektörünün gelişmesine de zemin hazırlamıştır.

4. Zanaat

Artuklu toplumunun bir diğer geçim kaynağı da zanaattır. Bölge şehirlerinin geçmişten beri sahip oldukları imalat kültürü, Artuklu emîrlerinin sunmuş oldukları istikrar, imkân ve ticarî olanaklara bağlı olarak artarak devam etmiştir. Bilhassa toplumun refah seviyesinin yükselmesi ve ticarî gereksinim Artuklu şehirlerindeki üretim için güçlü bir teşvik olmuştur. Dönemin kaynakları bu konuda yeterli bilgi vermeseler de Mardin, Hasankeyf, Meyyâfârikîn, Âmid, Nusaybin, Harzem başta olmak üzere şehirlerdeki atölyelerde ve tezgâhlarda hem iç hem dış pazarlarda boy gösteren kaliteli ve ün salmış ürünlerin imal edildiği görülebilmektedir. Yüzyıllarca Artuklulara başkentlik yapmış ve Moğol tahribatına rağmen ekonomik canlılığını korumuş olan Mardin bu konuda başı çekmiştir. Marco Polo'nun yerli halkının yarısının zanaat erbabı⁶⁷ olduğunu söylediği Mardin'de imalat sanayi oldukça yaygın ve gelişmişti. *Mer'iz veya Mardinî* diye tabir edilen

438-439.

64 Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân fî târihi'l-a'yân*, XXII, thk. İbrahim ez-Zeybek, Er-Risâletü'l-Alemiyye, Beyrut 2013, s. 421; Ez-Zehabî, XLVII, s. 67; Turan, s. 208; Nayır, s. 192.

65 İbn Kesîr, XIV, s. 154; Halil, s. 577; Turan, s. 209; Nayır, s. 192.

66 El-İdrisî, s. 661-663; İmâdeddin Kâtib el-İsfahanî, s.80-81; Yâkût el-Hamevî, I, s. 330; II, s. 208; İbnü'l-Esîr, IX, s. 218; Türkçe çev. X, s. 478; Marco Polo, s. 23; Ebü'l-Fidâ, s. 236-238; Hamdullah Müstevfî, s. 103-106; İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-düer ve câmi'u'l-ğurer (ed-Dürretü'z-zekiyye fî ahhâri'd-devleti't-Türkiyye)*, I, nşr. Bernd Ratke, Kahire 1982, s. 157; İbn Battûta, I, s. 337-338; Josaphat Barbaro, s. 53; Mükrimin Halil Yinanç, "Diyarbakir/Diyâr Bakr", *Makaleler*, haz. F. Başar-İ. Gökhan-Ö.H. Özalp, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017, s. 314; Halil, s. 587-589; Şeşen, s. 302; Gül, s. 438-439; Selim Kaya, "Artuklularda İktisadî Faaliyetler ve Sosyo-Kültürel Etkileri", Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, XXI/1, (Mart 2019), s. 71-77; İbrahim Güneş, "Artuklular Devrinde Ticaret (1102-1409)", *Ortaçağ'da Ticaret*, ed. Tolgahan Karımamoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2022, s. 174-175.

67 Marco Polo, s. 23.

yünden giysiler⁶⁸, yörede yetiştirilen pamuktan, ketenden⁶⁹, kadife ve ipekten kumaşlar ve kıyafetler⁷⁰ Mardin'deki tezgâhlarda üretilen başlıca ticarî mamullerdi. Mardin dağından çıkarılan ve civar beldelere ihraç edildiği belirtilen cam cevheri de muhtemelen işlenerek çeşitli eşyalara dönüştürülmüştür⁷¹. Ayrıca kuyumculuk da bu zamanda Mardin'de mevcut mesleklerdendi⁷². Hasankeyf'te de kumaş imalatı ve ticaretinin olduğu bilinmektedir⁷³. Sinaî sektöründe Artuklu ülkesi dışındaki şehirlerle yarışan Meyyâfârikîn'de ise Selmâs'ta dokunandan daha kaliteli mendiller, kuşaklar ve tülbentler yapılmaktaydı⁷⁴. Dokumacılığa bağlı olarak kentte terzilik mesleği de popülerdi⁷⁵. Âmid'de İnaloğulları döneminde gerçekleştirilen halı, kilim ve çadır dokumacılığının Artuklular zamanında da sürdürüldüğü anlaşılmaktadır⁷⁶. Nitekim Âmid'in son Artuklu emîri el-Melikü'l-Mes'ûd Mevdûd, yapımı 14 yıl süren Âmid mamulü eşsiz bir çadırı Eyyûbî emîri el-Melikü'l-Eşref'e hediye etmiştir (621/1224-1225)⁷⁷. Taş işçiliğinin de ileri sevide olduğu Âmid'de yontulan değirmen taşları Irak'ta ve civar beldelerde rağbet görmüştür⁷⁸. Mamur çarşılarıyla bir ticaret şehri olarak temayüz etmiş Nusaybin de süslü ve kaliteli kumaşlar yapan ustaları ve zanaatkârlarıyla şöhret bulmuştur⁷⁹. Ayrıca İran ve bölgenin en güzel beyaz güllerinin yetiştirildiği kentte koku ve revnak bakımında kendine özgü gülsuyu damıtılmaktaydı⁸⁰. Halkının ticaretle iştigal ettiği Serûc'da da dükkân veya imalathane işleten marangozların ve nalbantların olduğu malumumuzdur⁸¹. Benzer şekilde Emîr Timur'un 798/1396'da Artuklu emîri el-Melikü'z-Zahîr İsa'ya verdiği memleketler arasında bulunan Urfa'da⁸² da ayakkabıcılar, dokumacılar, ipek tâcirleri bulunmaktaydı⁸³. Bunların yanı sıra Artuklu ülkesinde Palu, Hani, Ergani ve Zülkarneyn'de bulunan demir ve bakır madenleri dolayısıyla madencilik de çok ilerlemişti. Söz gelimi 570/1174-1175 yılında Bağdâd'da inşa edilen köprünün zinciri

68 İbn Battûta, I, s. 338; Turan, s. 210; Kaya, s. 73.

69 Marco Polo, s. 23.

70 Josaphat Barbaro, s. 53; Nayır, s. 190.

71 El-İdrisî, s. 662; Ebü'l-Fidâ, s. 236-238; Halil, s. 588.

72 Gabriyel Akyüz, "Süryanilerin Artuklularla İlişkileri", *Artuklular*, ed. İbrahim Özcoşar, Mardin 2008, s. 384.

73 Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, çev. Tufan Gündüz, İstanbul 2022, s. 54; Turan, s. 210; Ataoğlu, s. 189.

74 El-İdrisî, s. 663; Turan, s. 210.

75 İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr fî memâlikü'l-emsâr*, VIII, thk. Kâmil Selmân el-Cubûrî-Mehdî en-Necm, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2010, s. 232.

76 İmâdüddin Kâtib el-İsfahanî, s. 22-23; Şeşen, s. 302; Turan, s. 211; Beysanoğlu, I, s. 299; Ataoğlu, s. 189; Kaya, s. 76.

77 İbn Nazîf, *et-Târihü'l-Mansûrî*, thk. Ebü'l-İd Dûdû, Matbaatü'l-Hicaz, Dımaşk 1981, s. 106; Ataoğlu, s. 189.

78 İbn Havkal, s. 222-223; Halil, s. 588-589.

79 El-İdrisî, s. 661.

80 Ebü'l-Fidâ, s. 238; Hamdullah Müstevfî, s. 106; İbn Battûta, I, s. 337; Kütük, s. 225.

81 *Anonim Süryani Kroniği*, s. 24.

82 İbn Arabşah, *Acâibü'l-Mahdûr (Bozkırdan Gelen Bela)*, çev. İhsan Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2012, s. 111.

83 *Anonim Süryani Kroniği*, s. 66.

1500 dinar mukabilinde Hani'de yaptırılıp götürülmüştür⁸⁴. Öte yandan Harzem'de de *el-Ferânîdü'l-Harzemîyye* (الفراند الحرزمية) adı verilen kılıçlar imal edilmiştir⁸⁵.

5. Sonuç

Netice itibarıyla Artuklular döneminde toplumun temel geçim kaynaklarını tarım, hayvancılık, ticaret ve zanaat faaliyetleri teşkil etmiştir. Artuklu şehirlerinin geniş ve verimli tarım alanlarıyla çevrili olması, ayrıca nehir havzaları ile yol güzergâhlarının tarım ve meyvecilikle uğraşan köy ve çiftliklerle meskûn bulunması, tarımsal üretimin bölge halkının başlıca geçim kaynaklarından biri hâline gelmesine zemin hazırlamıştır. Bu durum hem ülkenin temel ihtiyaçlarını karşılamış hem de ticarî dolaşıma sunulan mebzul miktarda hububat ile çeşitli meyve türlerinin yetiştirilmesine imkân sağlamıştır. Dolayısıyla ziraî faaliyetlerin devlet ve toplum nezdindeki hayatî fonksiyonu, Artuklu emîrlerini bu konuda çeşitli önlemler almaya da sevk etmiştir. Tarımın yanı sıra Artuklu ülkesinde hayvan yetiştiriciliğiyle meşgul kalabalık bir konargöçer Türkmen ve Kürt nüfusun varlığı devletin, halkın ve pazarların gereksinim duyduğu canlı hayvan ile hayvansal gıdaların temininde önemli bir rol oynamıştır. Ayrıca hayvancılığın şehir ve kırsal kesimde yaşayan ahalinin günlük hayatında da başlıca geçim alanlarından biri olduğu anlaşılmaktadır.

Öte yandan Artukluların coğrafi bakımdan doğu-batı ve kuzey-güney istikâmetinde işleyen tarihî yol ağı üzerinde kurulmuş olmaları ve önemli şehirlerinin de bu güzergâhlar üzerinde konumlanması, onları aktif ve canlı birer pazar hâline getirmiştir. Özellikle Artuklu emîrlerinin güvenliği sağlamaları ve ticarî faaliyetleri teşvik eden politikalar izlemeleri, şehirlerin ticarî mallarla dolu işlek pazarların yanı sıra han, ribat, funduk ve hamam gibi kentsel yapılarla gelişerek bayındır bir görünüm kazanmalarına olanak sunmuştur. Ülke içinde ve dışında yürütülen ticaret ve piyasaya sürülen envaî çeşit ürün, ekonomik istikrarı ve refahı temin ettiği gibi üretim kapasitesinin ve iktisadî faaliyetlerin gelişmesine de katkıda bulunmuştur. Tüm bu gelişmeler imalat sektörünün de gelişmesine vesile olmuş; nitekim dönemin kaynaklarına da yansdığı üzere toplumun önemli bir kesimi zanaatla meşgul olarak günlük ve ticarî hayatta ihtiyaç duyulan çeşitli ve kaliteli ürünler imal etmiştir.

Kaynakça

Abdüsselam Efendi, *Mardin Tarihi*, haz. Hüseyin Haşimi Güneş, Mardin Valiliği Yayınları, İstanbul 2007.

Ak, Rengin-Berna Ak Birgül, “Mardin Artuklu Devletinin İktisadi Hayatı (1102-1409)”, *Artuklular*, II, ed. İbrahim Özcoşar, Mardin Valiliği Yayınları, Mardin 2008, s. 481-490.

Akdağ, Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*, I, Barış Kitapevi, Ankara 1999.

Akyüz, Gabriyel, “Süryanilerin Artuklularla İlişkileri”, *Artuklular*, ed. İbrahim Özcoşar, Mardin Valiliği Yayınları, Mardin 2008, s. 369-386.

84 İbnü'l-Ezrak, s. 652; Türkçe çev. s. 168; Turan, s. 212; Gül, s. 439; Özer, s. 477-478.

85 Yâkût el-Hamevî, II, s. 240.

Ali b. Ebû Bekir el-Herevî, *el-İşârât ilâ ma 'rifeti 'z-ziyârât*, Mektebetü's-Sakâfeti'd-Diniyye, Kahire 1423.

Alican, Mustafa, "Artuklular Döneminde Meyyâfârikîn (Silvan)", *History Studies*, V/5, Eylül 2013, s. 1-17.

Anonim Süryani Kroniği (I. ve II. Haçlı Seferleri), çev. İlhan Aslan, Post Yayınevi, İstanbul 2019.

Ataoğlu, Remzi, *Hısn-ı Keyfâ Artuklu Devleti*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1989.

Baluken, Yusuf, *Hasankeyf Eyyûbîleri (630-866/1232-1462)*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2016.

Basibrinalı Adday, *Basibrinalı Adday Vakayinamesi*, çev. Kutlu Akalın, Peywend Yayınları, İstanbul 2015.

Bedirhanoğlu, Hüseyin Erkan, "XIII ve XIV. Yüzyıl Artuklularında Sosya Ekonomik Hayat Üzerine Bir Değerlendirme", *The Journal of International Scientific Researches*, IV/1, 2019, s. 26.

Beysanoğlu, Şevket, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, I, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara 2003.

Ebû Bekir-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

Ebü'l-Fidâ, *Ebü'l-Fida Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2022.

El-Azîmî, *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430-538/39-1143/44))*, çev. Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.

El-İdrisî, *Nüzhetü'l-müşâtâk fi ihtirâki'l-âfâk*, Mektebetü's-Sakâfeti'd-Diniyye, Kahire 2002.

El-Kalkaşendî, *Sübhü'l-a 'şâ*, IV, Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, Kahire 1922.

El-Makrîzî, *el-Mukaffâ'l-kebîr*, V, thk. Muhammed el-Ya'lâvî, Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1991.

Ez-Zehebî, *Târîhü'l-İslâm ve vefeyatü'l-meşâhir ve'l-a 'lâm*, XLVII, LXII, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Dârü'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut 1990.

Gül, Muammer, "Artuklu Ekonomisi ve Kaynakları", *Artuklular*, Mardin Valiliği Yayınları, Mardin 2008, s. 432-452.

Güneş, İbrahim, "Artuklular Devrinde Ticaret (1102-1409)", *Ortaçağ'da Ticaret*, ed. Tolgahan Karimamoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul 2022.

Halil, İmâdüddin, *el-İmâratü'l-Artukiyye fi'l-Cezîre ve 'ş-Şâm*, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 2019.

Hamdullah Müstevfî, *Nuzhat al-Kulûb*, ed. G. Le Stangre, Brill, Leiden 1915.

İbn Abdülhak el-Bağdâdî, *Merâsîdü'l-ittilâ' 'alâ (fî) esmâ'î'l-emkine ve'l-bikâ'*, III, Dârü'l-Cil, Beyrut 1412.

İbn Arabşah, *Acâibü'l-Mahdûr (Bozkırdan Gelen Bela)*, çev. İhsan Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2012.

İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, I, çev. A. Sait Aykut, YKY, İstanbul 2004.

İbn Bibi, *el-Evâmirü'l-'Alâ'iyye fî'l-umûri'l-'Alâ'iyye*, I, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.

İbn Cübeyr, *Endülüs'ten Kutsal Topraklara*, çev. İsmail Güler, Selenge Yayınları, İstanbul 2003.

İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr fî memâliki'l-emsâr*, III, thk. Kâmil Selmân el-Cubûrî-Mehdî en-Necm, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2010.

İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-mi'eti's-sâmine*, II, IV, Dârü'l-Cil, Beyrut 1993.

İbn Havkal, *Suretü'l-Ard*, thk. M. J. De Goeje, Brill, Leiden 1938-1939.

İbn Kesîr, *El-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslâm Tarihi)*, XIV, çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 2000.

İbn Nazîf, *et-Târîhü'l-Mansûrî*, thk. Ebü'l-İd Dûdû, Matbaatü'l-Hicaz, Dımaşk 1981.

İbn Şeddâd, *el-A'lâkü'l-hatîre fî zikri ümerâi's-Şâm ve'l-Cezîre*, III/2, thk. Yahya Zekerîya Abbâre, Menşûratü Vezareti's-Sekâfe, Dımaşk 1991.

İbn Vâsıl, *Müferricü'l-kürûb fî ahbâri Benî Eyyûb*, IV, thk. Haseneyn Muhammed Rebî', Kahire 1972.

İbnü'd-Devâdârî, *Kenzü'd-dürer ve câmi'u'l-ğurer (ed-Dürretü'z-zekiyye fî ahbâri'd-devleti't-Türkiyye)*, I, nşr. Bernd Ratke, Kahire 1982.

İbnü'l-Adîm, *Zubdetü'l-haleb min târihi Haleb*, thk. Halil Mansûr, Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1996.

İbnü'l-Cezerî, *Ğâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ'*, II, thk. Ebû İbrahim Ömer b. Abdullah, Dârü'l-Lü'üe, Beyrut 2017.

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh*, IX-X, thk. Muhammed Yusuf ed-Dukak, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2003; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi: el-Kâmil fî't-Târîh Tercümesi*, C X-XII, çev. Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1991.

İbnü'l-Esîr, *et-Târîhu'l-bâhir fî'd-devleti'l-Atâbekiyye*, thk. Abdülkâdir Ahmed Tuleymât, Dârü'l-Kütübî'l-Hadîs, Kahire 1963.

İbnü'l-Ezrak, *Târîhu Meyyâfârikîn*, thk. Kerim Faruk el-Holî-Yusuf Baluken, Nûbihar Yayınları, İstanbul 2014; Türkçe çev., *Meyyâfârikîn ve Âmid Tarihi (Artuklular Kısmı)*, çev. Ahmed Savran, Erzurum 1992.

İbnü'l-Kalânîsî, *Târîhu Dımaşk*, thk. Süheyl Zekkâr, Dâru Hassan, 1983; Türkçe çev. *Zeylü Târîhi Dımaşk Tercümesi*, çev. Hasan Aydın, KDY, İstanbul 2023.

İbnü'l-Münşî el-Hısnî, *Târîhu Hısn Keyfâ*, thk. Yusuf Baluken, Nubihar Yayınları, İstanbul 2019; Türkçe çev., *Hısnkeyfâ Vekâyinâmesi*, çev. Adnan Çevik-Ayyüp Tanrıverdi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2024.

İmâdeddin Kâtib el-İsfahanî, *el-Berkü's-Şâmî (Beşinci Cild)*, nşr. Ramazan Şeşen, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1979.

Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, çev. Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2022.

Kallek, Cengiz, "Ticaret", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XLI, İstanbul 2012, s. 134.

Kaya, Selim, "Artuklularda İktisadî Faaliyetler ve Sosyo-Kültürel Etkileri", Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, XXI/1, (Mart 2019), s. 65-85.

Kayhan, Hüseyin, "Fahreddîn Kara Arslan Devri Artuklu Tarihi", *Belleten*, LXXII/263, Nisan 2008, s. 53-72.

Kütük, Ahmet, *Nisibis (Nusaybin), Kadim Bir Şehrin Hikayesi, Divan Kitap*, İstanbul 2018.

Marco Polo, *Geziler Kitabı*, çev. Ömer Güngören, İstanbul 2020.

Muhammed b. İbrahim el-Cezerî, *Havâdisü'z-zamân ve enbâ'ühû ve vefeyâtü'l-ekâbir ve'l-a'yân min ebnâ'ihî*, I-II, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1998.

Nayır, Şeyhmus, *Artukluların Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Hayatı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.

Özer, Halis, "Artuklular Devrinde Önemli Ticaret Yolları ve İktisadî Etkileri", *Artuklular*, II, ed. İbrahim Özcoşar, Mardin Valiliği Yayınları, Mardin 2008, s. 471-480.

Sarıbıyık, Mustafa, "XII. Yüzyılda Bir Ticaret ve Kültür Şehri Olarak (Kızıltepe) Düneysir", I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri, Mardin 2006, s. 597-601.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-zamân fî târihi'l-a'yân*, XIX-XXII, thk. Heyet, Er-Risâletü'l-Alemiyye, Beyrut 2013.

Strange, Guy Le, *Doğu Hilafetinin Memleketleri*, çev. Adnan Eskikurt-Cengiz Tomar, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2015.

Sümer, Faruk, *Kara Koyunlular*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1984.

Süryani Mihail, *Süryani Patrik Mihail'in Vekainamesi (1042-1195)*, İkinci Kısım, çev. Hırant D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Basılmamış Nüsha, Ankara 1944.

Şerefeddin Ali Yezdî, *Emir Timur (Zafernâme)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2023.

Şeşen, Ramazan, "İmâd al-dîn al-Kâtib al-İsfahanî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, Ankara 1971, s. 249-369.

Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1998.

Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekâyinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. H. D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

Üsâme b. Münkız, *Kitâbü'l-İ'tibâr (İbretler Kitabı)*, çev. Yusuf Ziya Cömert, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015.

Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-buldân*, I-V, Dâru Sadr, Beyrut 2007.

Yaşa, Recep, "Selçuklular Zamanında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Kurulan Türk Beylikleri ve Ermeni İlişkileri", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 231-246.

Yinanç, Mükrimin Halil, "Diyarbakir/Diyâr Bakr", *Makaleler*, haz. F. Başar-İ. Gökhan-Ö.H. Özalp, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2017, s. 293-340.

Zekeriyâ el-Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*, Dârü's-sadr, Beyrut, t.y.